

A nyelvi viselkedés dokumentumai a századelőről

„Amikor a nép urasan beszél”

A Magyar Nyelvőr 1872-es megalapításakor elsősorban nem szaktudományos folyóiratnak indult, hanem „a nyelvtudomány szűkebb világából kilépő harcosszervezetnek” (BÁRCZI, A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet: Nyr. 96: 258), célja a helyes magyar nyelvhasználat terjesztése, a szabálytalanságok, idegenszerűségek kiirtása volt. Nyelvtörténeti és nyelvjárási kutatásainak is az volt az elsődleges indítéka, hogy szerkesztője és szerzői a régi magyar nyelvet és a népnyelvet tekintették „romlatlan”, követendő példának.

A folyóirat történetének második, SIMONYI ZSIGMOND szerkesztette időszakában — bár az „új ortológia” harcai lecsendesedtek — folytatta azt a gyakorlatias hagyományt, mely még SZARVAS GÁBOR célkitűzése szerint a lap feladatait „az egész nyelvélet körében” jelölte ki (Nyr. 1: 1–4). Ezzel összhangban SIMONYI egész munkásságában is érzékelhető a nyelv legkülönbözőbb rétegei iránti érzékenység: mutatja ezt, hogy lefordította MAX MÜLLER „Fölolvasásai a nyelvtudományból” című munkáját, amelyben megfogalmazódott a nyelv társadalmi tagoltságának ténye, vagy hogy a nyelvtudomány szempontjából is öröndetesnek tartotta JENŐ SÁNDOR és VETŐ IMRE tolvajnyelvi szótárának megjelenését (vö. SEBESTYÉN, A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában: MNyj. 38–39: 52).

Az ebből a korszakból származó folyóiratszámokat átböngészve hatalmas mennyiségű nyelvjárási anyagot találhatunk; a leírások pedig nem szorítkoznak csupán a hangtani, alaktani, szókészlettani sajátosságok ismertetésére, hanem szövegeket, népmeséket, szólásmódokat, sőt, ami szempontunkból a legérdekesebb lehet, párbeszédeket is közölnek. A nyelv ezeknek a gyűjtéseknek a tükrében szinte mindig társadalmi vonatkozásaival együtt jelenik meg, a nyelvi adatok nem az életből kiszakítva, nem pusztán egy rendszer elemeiként vannak előttünk, vagyis az itt megjelenő, bár kifejtetlen nyelvfelfogásban a „a nyelv több mint struktúra: cselekvés, érzelem, szimbólum stb., amely nem választható el a beszélő közösségektől, tehát ezekre is ki kell terjeszteni a leírást” (BALÁZS GÉZA, Hatóerők a nyelvstratégiában: Magyar nyelv kultúra az ezredfordulón. 1998. 151).

Az idézett megfogalmazásban szereplő ismérvek BALÁZS szerint az ún. külső nyelvtudomány megközelítési módjára jellemzőek, szembeállítva a belső nyelvtudománnyal, amely a nyelv szerkezetére koncentrál, s elképzelhetőnek tartja a nyelv leírását steril, a beszélők érzelmeitől, társadalmi környezetétől elvonatkoztatott szabályokkal.

A nyelvtudomány alakulásának egy olyan korszakában vagyunk ekkor, a Nyelvőr történetének vizsgált szakaszában, amely megelőzi a belső nyelvészet SAUSSURE és CHOMSKY nevéhez köthető XX. századi fénykorát, s ahová időben az ezekkel a strukturalista és deskriptív irányzatokkal szemben létrejövő, illetve ezeket kiegészíteni szándékozó újabb nyelvtudományi törekvések, újabb részdiszciplínák mindegyikének gyökerei visszavezethetők, elsősorban éppen az említett külső szempontok figyelembe vétele miatt.

A szociolingvisztika, s a néha a részeinek is tekintett antropológiai nyelvészet és etnolingvisztika problémafelvetéseinek sokasága is megjelent már a legkorábbi nyelvjárási gyűjtésekben is, sőt a népnyelvkutatás egyes irányzataiban különösen fontos szerepet kaptak a társadalmi szempontok (vö. SEBESTYÉN, i. h.).

Ezeket a gyökereket, előzménymozaikokat keresve a komplex, nyelvhasználati szokásokat, üdvözlési formákat is számbavevő nyelvjárásleírásokon, jellegzetes szituációkat rögzítő párbeszédeken, egyes szokásokhoz kapcsolódó folklórszövegeken, „népnyelv hagyományokon” kívül a Nyelvőr 1891 és 1914 közötti számaiban, vagyis javarészt a SIMONYI vezetése alatti időszakban az Egyveleg címszó alatt időről-időre visszatérve „Mikor a nép urasan beszél”, illetve a korábbi számokban „Mikor a nép fia úriasan szól” címmel sajátos beszédhelyzetek leírását találhatjuk. A sorozat címe már önmagában is érdekes: hiszen a megszólalás, a beszéd egyes módjait jellemzőnek tartja egy társadalmi osztályra, vagyis problémaként mutatja be a nyelvi és társadalmi rétegződés összekapcsolódását, de elképzelhetőnek tartja, hogy egy másik csoport is használhassa ezeket a kifejezési módokat.

A leírások mindegyike más-más szerzőtől, néha akár megnevezetlen olvasótól származik, s általában mindenféle kommentár, nyelvészeti magyarázat nélkül vázol fel egy-egy nyelvi szituációt, azonban a Nyelvőr eredeti népnyelvről vallott felfogását ismerve, a szituációk megelevenítésének gyakran ironikus stílusából, a példák humoros voltából kiderülhet, hogy helytelenítő megítélésről, nyelvművelő szándékról van szó.

A legtöbb szöveg a nyelvi viselkedés, leggyakrabban a nyelvi sznobság egy-egy megnyilvánulását tárja elénk: ha magyarázat és elméleti megalapozás nélkül is, de olyan problémákat hoz felszínre, mint a nyelvi magatartás, a nyelvi benyomáskeltés, a beszédalkalmazkodás, vagy akár az identitásjelzés, arculatteremtés és arculatvesztés jelensége, amelyek vizsgálata a mikro-szociolingvisztika legújabbban előtérbe került kérdései közé tartozik.

Az e cím alatt lejegyzett nyelvi megnyilvánulásokban a beszélő mindig sajátos nyelvi arculat megteremtésére törekszik, „úriasan szól”, általa magas presztízsűnek tartott nyelvi elemek használatával igyekszik mások róla alkotott képét befolyásolni. Ez a benyomáskeltő szándék azonban sikertelen marad, arculatvesztés következik be (vö. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat: Nyr. 121: 493). A szituációk lejegyzésének ténye, a „leleplezés” önmagában véve is megmutatja a hatásos arculat megteremtésének sikertelenségét.

A rovat gyakran szórakoztató példái a nyelv szociálpszichológiai aspektusai iránti érzékenységet mutatnak, hiszen a viselkedés és a nyelvhasználat egységét illusztrálják különböző közvetlen nyelvi interakciókban, még akkor is, ha mindezt a kinevettetés szándékával teszik, saját nyelvi felsőbbrendűségük tudatában, s gyakran modoros megfogalmazásaikkal a mai olvasó számára ők maguk is nevetségessé válnak. Ezekben a rövid feljegyzésekben valójában a társadalom egy adott csoportjának, a Nyelvört olvasó, a nyelvhasználat kérdéseivel foglalkozó értelmiségi rétegnek a nyelvi értékítélete elevenedik meg, az általuk helytelenített nyelvi viselkedés tipikus példáival. Az „utánzó, nagyzó, okoskodó, fennhéjázó, látszateltető nyelvi magatartás” (BENKŐ LORÁND, Sznobság a nyelvhasználatban: Nyr. 118: 345) nyelvművelő célzattal történő kifigurázása azért maradhat hatástalan, mert ahogy a leírások stílusából, elitista, elitélő szemléletéből látszik, csupán egy másik, ugyancsak sznob nyelvi magatartásformával találkozunk.

Ellentmondásnak tűnhet, hogy ez a felfogás a népnyelvet „romlatlansága” miatt az „elkorcisosodott” köznyelv fölé emeli, mégis kigúnyolja a nép valós nyelvhasználatát; ennek az a magyarázata, hogy a népnyelv számukra elsősorban a tökéletes, érintetlen nyelv illúzióját jelenti, s ezért „amikor a nép urasan beszél” az már a nyelv romlásának folyamata. Miközben a nyelvművelők a népnyelvnek ezt az általuk teremtett absztrakcióját próbálják megvédeni a nyelv egyéb rétegeinek hatásaitól — hisz több feljegyzés is hivatkozik az újságok, a papok, a falusi tisztségviselők ékes, de nem magyaros nyelvhasználatára, amelyek mind rontják a nép nyelvét (Nyr. 31: 226, 32: 400) —, ők maguk rajzolnak e szituációk lejegyzésével nagyon hiteles képet a nép nyelvhasználatának valódi működéséről.

A példák összességéből kiderülhet, hogy melyek a lejegyzők által „urasnak” tartott, vagyis az „uras” beszédmódot sikertelenül utánzó nyelvhasználat jellegzetességei. Az egyik ilyen sajátosság az idegen szavak helytelen, inadekvát használata, másrészt előfordul egyes, más nyelvrétegbe (általában a hivatalos regiszterbe) tartozó magyar szavak félreértelmezése, s gyakori példa a nem a szituációnak megfelelő stílusréteg, regiszter választása is.

Egy esetben a SZIGETI ERNŐ gyűjtötte szituációkat az előforduló jelenséget értelmező, értékelő megjegyzések is kísérik: „a mi józan népünk csodálatosan

szeret idegen szavakkal cifrálni. A magyar paraszt, főleg ha már az iparos osztályba emelkedett, mutatni óhajtja, hogy nemcsak az urak tudnak szépen finoman beszélni, hanem ő is szerzett magának ilyen műveltséget. Ez a törekvés szüli azt a visszásságot, hogy az innen-onnan felkapott, előtte érthetetlen szavakkal dobálózik és a saját környezetében ily módon sikerül is tekintélyt szerezni magának.” (Nyr. 31: 227).

Ez a megfogalmazás az elitélő indíttatáson túl ugyancsak tartalmaz több, a nyelvhasználat és viselkedés összefüggéseivel kapcsolatos felismerést is. Nem tudományos keretben mutatja be a problémát, de hatásosan összefoglalja egy tipikus nyelvi viselkedésmód meghatározó tényezőit. Az önálló nyelvi attitűdfajtaként is értelmezhető nyelvi sznobság (KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 148–9) tipikus ismertetőjegyei ezek, azon belül is azé az igen gyakori típusé, mikor a presztízsnövelés eszközévé az idegen nyelvek tudásának funkció nélküli fitogtatása válik (vö. BENKŐ, i. m. 377–85), s ez a magyarázat utal az ilyen benyomáskeltés lehetséges sikerére is.

Még egy érdekességet tartalmaz ez a kommentár: szerzője felfigyel a nyelvi viselkedés megjelenítésének jellemábrázoló szerepére, a nyelvhasználattal történő jellemzés lehetőségeire egyes szépirodalmi művekben: „A népiest ápoló íróink jól ismerik a nép e tulajdonságát s felhasználják, mint jellemző vonást, hogy alakjaikat minél törülmetszettebb magyar parasztoknak tüntessék fel. (Vö. Gárdonyi Géza Bor c. színművében a parasztból lett kovács és állatorvos szólásait)” (vö. SEBESTYÉN, Rétegnyelvi sajátosságok széprózai felhasználása a 18. században: Kultúra és tradíció. Szerk. Viga Gyula. Miskolc, 1992. 511–25).

A nyelvi sznobság itt leírt esete, az idegen szavak felesleges, gyakran inadekvát, helytelen formában történő használata fordul elő a legtöbb ismertett esetben. A szavak hasonló hangalakján alapuló jelentésátvitel, a két hasonló hangalakú latin eredetű szó felcserélése miatt találjuk a nem megfelelő szót a következő példában: „A paraszt a háza elé széles tornácot csináltatott. A széles tornácához úri mód és úri beszéd is kellett neki. (...) így fejezte ki magát műveltül: — A *révöréndán* fogok ebédelni. — A pitvar, tornác szó nem volt jó neki s a verandának meg nem tudott megfelelni” (Nyr. 33: 239).

A szituáció leírásának éles iróniája mellett kiolvasható ebből a megfogalmazásból az is, hogy egy új társadalmi szerep felvételével párhuzamosan jelenik meg a nyelvi viselkedés módosulása.

Hasonló, paronímiával magyarázható szócserevel lehet a libériában a *liberális inas*, s lehet a borotválkozatlan embernek *nagy parókiája* (uo.), akinek jó hangja van, mehet az *operációba*, esetleg *kompromitálhat* valamilyen zeneművet (Nyr. 31: 227).

Az idegen szavak félreértésének másik kigúnyolt változata, amikor egyes kifejezésekben ráértéssel magyar szavakat fedez fel a nyelvtudat: például igei szótó leválasztásával lehet valaki pusztán attól *irónikus ember*, hogy színdarabot ír

(uo.), s megtalálhatjuk a rovatban a népetimológia egyik klasszikus példajaként tanított kifejezést, a peronoszpóra magyarul értett változatát is: „A szűllőbe dúgozgatnak. Szípen láccik a tükikén, de aligha léssz sok, mer a za zistenverté *fenerosszpⁱéra*, vaj mi ja zisten nyavalájo, penisszë, min' megeszi a levelit” (Nyr. 32: 118). Az idegen szó végződése pedig értelmeződhet magyar képzőként, mint az „*intelligenes úri ember*” esetében (Nyr. 32: 117).

Magyar szavak használatában is előfordulhat hasonló félreértelmezés és jelentésadás, az ismert szótó és a szótóbból képzett, valószínűleg hallott, ismert alakú, de ismeretlen jelentésű szó sajátos értelmezésével találkozunk a következő szituációkban: „Többen álltunk a kapuban és egy parasztasszony éppen ki akart jönni, de mi elálltuk az utat. Hát így szól: *Nyilatkozzanak kérem*” (Nyr. 31: 46). Ugyanilyen típusú, a képzett szó jelentésének eltérésebből adódó félreértés, amikor az elhízott, a feljegyzés szerint magát úrnak szólítottó férfi, így panaszkodik: „Lássá, most is ugy^é *fél vagyok^é fuval^ékod^éva*, hogy^é alig^é birom^é magamat” (Nyr. 33: 240).

A hivatalos nyelv körülményes kifejezéseinek informális, a társalgás regiszterét megkövetelő helyzetekben való előfordulása több esetben a felfelé törekvő, közeledő beszédalkalmazkodás kísérletével magyarázható: vagyis a szituációkban megjelenített beszélők a szókészlet tekintetében magasabb társadalmi rétegbe tartozó partnerükhöz igyekeznek igazodni, s mivel ezeket az általuk akár nem is értett kifejezéseket magasabb presztízsnak ítélik, gyakran értelemzavaró módon is használják. A következő eset pénzespostása a pénz kiszámlolása közben szinte csak ilyen kifejezéseket használ: „— Egy, kettő, három... aztán tessék még hozzá *igénybe venni*... négy öt, hat, hét... milyen lármát csapnak, hogy pörölnek velem az uraságok, ... nyolc, kilenc... mikor a két krajcárt *eszközlöm* tőlük!... tíz, tizenegy, tizenkettő. Így... Köszönöm... Keserves *foglalkozmány!*... Alá szolgálja!” (Nyr. 20: 39).

Az *igénybe vesz* kifejezés ehhez hasonló jelentését tekintve nem megfelelő alkalmazása hivatalos levélben is előfordul: „Folyamodtunk Nagyméltóságú Magas Miniszteriumhoz, Szabó István országos képviselő úrhoz és *igénybe vették* kérésünket...” (Nyr. 31: 226). E kifejezés 'figyelembe vesz' jelentésére az ÚMTSz. több adatot is közöl az északkeleti nyelvjárásokból, kérdéses, hogy az itt hibáztatott forma elterjedéséről vagy másról van szó.

A hivatalos nyelv jellegzetességei, a terjengős körülírások fogalmazásmódja határozza meg — a megértést is megnehezítő módon — a saját jelentőségét kiemelni szándékozó mesterember nyelvi magatartását a következő példában: „...beállít hozzá egy köpcös, piros-pozsgás paraszt és illedelmesen levéve zsiros kalpagját, megszólal: »En vőnék, kérom' ássan a *vállalkozó szömélye*.« »Miféle vállalkozó?« kérdi csodálkozva az úr. »Hát, könyörgöm, *a ládák erányzatában töszöm mögjelönésömet*«, hangzik a felelet” (Nyr. 31: 226).

E feljegyzéssorozat példaanyaga tanulságos lehet a szociolingvisztika és napjaink nyelvművelése számára egyaránt. Egyrészt mert megmutatja, hogy mindennapi, gyakorlati tudásunkban — nyelvtudományi paradigmától függetlenül, a külső nyelvészet legújabb térhódítása előtt is — megvan a nyelvi és a társadalmi különbségek összefüggésének, a nyelvi viselkedés és a társadalmi viselkedés egyéb formái közötti összefonódásnak a tudata, s ezért a szociolingvisztika szemléletmódjának előzményeit a nyelvi jelenségek, problémák legkülönbözőbb indítékú lejegyzéseiben is megtalálhatjuk. Másrészt rávilágít arra, hogy amikor azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy lehet-e, és hogyan lehet tudatosan befolyásolni a társadalom nyelvhasználatát, van-e értelme és eredménye a nyelvművelésnek, vagy hogy hogyan értelmezhető a nyelvromlás fogalma, akkor célszerű lehet a normakijelölő csoport nyelvhasználatának szociolingvisztikai vizsgálata, a nyelvhasználat védelmét szolgáló elvek háttérében meghúzódó nyelvfelfogás, nyelvszemlélet feltárása is.

DOMONKOSI ÁGNES